

Tadeusz Malinowski*

(rec.) Marta Kalisz-Zielińska, „Józef Kostrzewski jako prekursor edukacji muzealnej w Polsce po II wojnie światowej”, [w:] Alicja Pihan-Kijasowa, Danuta Konieczka-Śliwińska (red.) „Nie zgaśnie pamięć o Waszej pracy. Założyciele Uniwersytetu Poznańskiego”, Poznań 2016, s. 105–114

Submission: 12.07.2016; acceptance: 26.08.2016

Na zakończenie mojej polemiki odnoszącej się do publikacji poświęconej prof. Józefowi Kostrzewskiemu stwierdziłem, że „brakuje mi w niej artykułu, który przedstawiłby działalność Profesora w Muzeum Prehistorycznym i – później – w Muzeum Archeologicznym w Poznaniu” (T. Malinowski 2015, s. 313), które to instytucje powstały – jako samodzielne – dopiero po II wojnie światowej. Dlatego też z dużym zainteresowaniem sięgnąłem do artykułu będącego przedmiotem niniejszej recenzji. Niestety, zawiodłem się, gdyż zawiera on sporo niedomówień oraz błędów. Oczywiście – o czym świadczy jego tytuł – nie ma odnosić się on do całokształtu powojennej działalności muzealnej prof. Józefa Kostrzewskiego.

Mówiąc o prof. Kostrzewskim jako muzealniku (s. 105), autorka podaje, że był kierownikiem „działu prahistorycznego” (!) w Muzeum im. Mielżyńskich. Należy dodać, że później, po połączeniu poznańskich muzealnych zbiorów archeologicznych, aż do wybuchu II wojny światowej był kierownikiem Działu Przedhistorycznego Muzeum Wielkopolskiego, zaś po wojnie dyrektorem nowo powołanego Muzeum Prehistorycznego, które od 1 I 1950 r. zostało przemianowane na Muzeum Archeologiczne (B. Kostrzewski 1957, s. 22). Analogiczne uwagi można odnieść do niektórych stwierdzeń zawartych na s. 107.

Wypada podać, że muzealną działalność oświatową prowadził prof. J. Kostrzewski przed II wojną światową, wspólnie przede wszystkim z asystentką, dr Aleksandrą Karpińską (np. J. Kaczmarek 2007, s. 14; J. Wrzesiński 2009, s. 73; T.I. Grabski 2014, s. 156). Jeśli chodzi o wystawiennictwo, to – pomijając stałą ekspozycję – już w związku z I Zjazdem Prehistoryków Polskich w dniach 23–25 IV 1927 r. urządzono wystawę zabytków z prywatnego posiadania, przeznaczoną dla uczestników Zjazdu oraz szerszej publiczności. Została ona zamknięta 31 VIII tegoż roku (Wystawa 1926; I Zjazd 1927; Wystawa 1927). Towarzyszył jej katalog opracowany przez prof. J. Kostrzewskiego przy pomocy dr A. Karpińskiej i T. Wagi (J. Kostrzewski 1927; T.I. Grabski 2014, s. 158). Dział Przedhistoryczny Muzeum Wielkopolskiego organizował także wystawy cza-

we materiałów wykopaliskowych z Biskupina, w tym na Międzynarodowych Targach Poznańskich (Wystawa wykopalisk 1936). Profesor J. Kostrzewski przygotował też przewodnik po stałej wystawie zabytków archeologicznych (J. Kostrzewski 1935). Inną formą działalności oświatowej były kursy dla nauczycieli szkół powszechnych i średnich, w trakcie których wykłady wygłaszali m.in. prof. J. Kostrzewski i dr A. Karpińska, a ponadto odbywały się ćwiczenia i wycieczki (Trzydniowy 1927; B. Chrzanowski 1927; Sprawozdanie 1928, i inne). Profesor J. Kostrzewski przekazywał informacje dla przypadkowych odkrywców zabytków archeologicznych, wzywając ich do przekazywania znalezisk muzeom (J. Kostrzewski 1929), ponadto zajmował się stroną naukową otwieranej wystawy w Muzeum Śląskim w Katowicach (Otwarcie działu 1935).

Z powyższego, krótkiego i wybranego zestawienia widać, że sprawy działalności oświatowej związanej z muzealnictwem były ważnym i częstym elementem pracy prof. J. Kostrzewskiego przed II wojną światową. Do tego dodajmy, że Dział Przedhistoryczny – którym kierował – Muzeum Wielkopolskiego był współwydawcą czasopisma „Z otchłani wieków”, a jego celem (Od redakcji 1926) „jest m.in. zaznajomienie szerszego ogółu inteligencji z badaniami prehistorji. Apel do nauczycielstwa, duchowieństwa i ziemiaństwa, mających najwięcej styczności z ludem, aby poparli dążenie do spopularyzowania prehistorji i ratowania zabytków przeddziejowych od zagłady”. W wymienionym czasopiśmie opublikowano przed II wojną wiele artykułów popularnonaukowych, wiele notatek odnoszących się do działalności oświatowej muzeów (por. M. Malinowska, T. Malinowski 2001, s. 13–20), z których kilka wymieniono powyżej. Z tych wywodów wynika jasno, że błędne jest stwierdzenie autorki (s. 107), iż jedynym przedsięwzięciem edukacyjnym Muzeum przed II wojną była organizacja wystaw zabytków „prehistorycznych”.

Natomiast po II wojnie światowej, aż do ustąpienia prof. J. Kostrzewskiego z funkcji dyrektora Muzeum Archeologicznego w Poznaniu, sytuacja przedstawia się odmiennie. Wprawdzie jeszcze w grudniu 1945 r. Muzeum (wystawa) zostało otwar-

---

* Ul. Święty Marcin 29 m. 7, 61–806 Poznań

te dla publiczności (B. Kostrzewski 1946), w co niewątpliwie był silnie zaangażowany prof. J. Kostrzewski, jednakże pisze on wprost (J. Kostrzewski 1970, s. 254), że „wielką pomocą w pracach muzealnych był mi mój syn Bogdan”. Na następnej zaś stronie (255) stwierdza, że „staraniem syna Bogdana urządzono liczne wystawy objazdowe”, które wymienia. Sama autorka na s. 105–106 pisze, że obydwu Kostrzewskich, ojca i syna, powinno się uznać za prekursorów edukacji muzealnej, więcej, że aktywność Bogdana Kostrzewskiego w zakresie owej edukacji **miała wpływ na wizerunek jego ojca** (podkreślenie moje – TM), jako jej prekursora w Polsce. Nie odbierając Profesorowi wcześniejszych zasług w zakresie działalności oświatowej, w tym również przeorganizowaniu przez niego wystawy stałej, przy dużym wkładzie Bogdana Kostrzewskiego (T. Reyman 1948), należy wskazać, że później miał on tylko pieczę nad dokonaniem syna. Nie jest zatem właściwe uznawanie prof. J. Kostrzewskiego za prekursora edukacji muzealnej w Polsce po II wojnie światowej. To tak, jak – przykładowo biorąc – kierownik kliniki szpitalnej podejmuje nowatorskie i efektywne leczenie chorych, to zasługę w tym względzie przypiszemy jemu, a nie dyrektorowi szpitala, który przecież sprawuje pieczę nad ową kliniką (por. też tekst autorki na s. 114). Tak więc wystawy objazdowe „Wielkopolska w czasach prehistorycznych” i „Pradzieje Pomorza” nie powstały pod fachowym okiem Józefa i Bogdana Kostrzewskich (s. 108), lecz kierownictwo naukowe i organizacyjne nad nimi sprawował Bogdan Kostrzewski (B. Kostrzewski 1948, s. 187), który opracował też przewodnik po tej drugiej ekspozycji (B. Kostrzewski 1952). Wymieniona przez autorkę trzecia wystawa, pt. „Sztuka w pierwszych formacjach rozwoju społecznego” (s. 108) uzyskała również przewodnik (B. Kostrzewski 1950), podobnie jak czwarta, pt. „Rzemiosło w pradziejach Słowiańszczyzny” (B. Kostrzewski 1951). Wszystkie one były opracowane naukowo przez tegoż badacza (B. Kostrzewski 1950a, 1951a i 1952b). Przygotował on również wystawę objazdową „Pradzieje Ziemi Lubuskiej” (s. 111) wraz z przewodnikiem (B. Kostrzewski 1955 i 1957a), organizował działy pradziejowe muzeów w Zielonej Górze i Gorzowie Wielkopolskim (Reorganizacja 1949), czy opracował przewodnik po wystawie archeologicznej w Bytomiu (B. Kostrzewski 1952a). Sama autorka stwierdza też wyraźnie (s. 110), że to Bogdan Kostrzewski był pomysłodawcą nowatorskich wystawek ulicznych związanych z archeologią (por. B. Kostrzewski 1953; T. Malinowski 1963, s. 339). Co więcej, to Bogdan Kostrzewski opracował scenariusz i dokumentację naukową stałej wystawy Muzeum Archeologicznego w Poznaniu, noszącej tytuł „Pradzieje Polski Zachodniej”, a otwartej 2 VII 1952 r. (T. Malinowski 1964, s. 206–207).

Przytoczone przykłady wskazują na to, że Bogdan Kostrzewski był pierwszoplanowym organizatorem podstawowej działalności oświatowej – jaką jest wystawiennictwo – poznańskiego Muzeum Archeologicznego po II wojnie światowej, działalności wykraczającej zresztą poza Wielkopolskę. Ponadto – wraz z innymi pracownikami Muzeum, w tym prof. J. Kostrzewskim – uczestniczył w wygłaszaniu przystępnych wykładów, przeważnie ilustrowanych przezroczami lub filmem, kursach dla nauczycieli, itp. (np. Cykl wykładów 1946; B. Kostrzewski 1946; Popularyzacja 1947; B. Kostrzewski 1947; Popularyzacja 1948; Znaczenie 1948; L. Nowak 1948; B. Kostrzewski 1948a – i wiele dalszych w późniejszych latach). Jeśli natomiast chodzi o samego prof. J. Kostrzewskiego, którego darzę wielkim

uznaniem i sympatią (np. T. Malinowski 2015 i 2016), to po II wojnie światowej bardziej niż w działalność oświatową był zaangażowany w pozostałe elementy przedsięwzięć muzealnych, zwłaszcza odnoszących się do pozyskiwania materiałów zabytkowych i publikacji. Jeśli chodzi o te pierwsze, to nie tylko wizytował wykopaliska swoich pracowników, lecz na przykład badania kurhanu kultury unietyckiej w Łękach Małych, pow. Grodzisk Wielkopolski (d. pow. Kościan) w 1953 r. odbywały się pod jego kierownictwem (M. Kowiańska-Piaszykowska, S. Kurnatowski 1954, s. 46). Krótko przed przejściem na emeryturę muzealną, w 1956 i 1957 r. prowadził – co czynił również wcześniej – wraz ze studentami i pracownikami Muzeum badania powierzchniowe, które objęły ponad sto stanowisk (W. Śmigielski 1959, s. 256, 258–261, 264–267 i 274–286). Wszystkie te osiągnięcia, wraz z wieloma innymi, które są poruszane w publikacjach poświęconych Profesorowi, świadczą o jego jakże wysokiej pozycji w dziejach polskiej archeologii. Dlatego też uważam, że tytuł recenzowanego artykułu, zgodnie zresztą z tym, o czym wspomina sama autorka (s. 105–106 i 114), nie jest – delikatnie mówiąc – właściwy.

Obecnie nieco innych spraw dotyczących recenzowanego artykułu. Otóż wybitny archeolog przywoływany na s. 105 nazywa się Machnik, a nie „Mahnik”. Stwierdzeniu, że „minęło **kilka dekad** (podkreślenie moje – TM) po zakończeniu II wojny światowej, zanim w Polsce edukacja muzealna została doceniona” (s. 106) przeczą przytoczone tutaj wybrane przykłady z działalności w tym zakresie, które można byłoby znacznie poszerzyć (por. np. W. Hensel 1946; J. Kostrzewski 1947, s. 121; B. Szczepański 1953 i 1957, s. 68; T. Malinowski 1958; J. Wrzesiński 2009, s. 78, 82–86). Dalej – w Muzeum im. Mielżyńskich był Dział Przedhistoryczny, a nie Prehistoryczny (s. 107). Znacznym uproszczeniem jest stwierdzenie, że wystawy objazdowe miały „na celu dotarcie przede wszystkim do szkół i młodzieży znajdujących się w regionach kraju, które miały utrudniony dostęp do instytucji kultury usytuowanych w dużych miastach” (s. 108). Można bowiem przykładowo wskazać na to, że wymieniona przez autorkę wystawa „Sztuka przedhistoryczna w pierwszych formacjach rozwoju społecznego” dotarła m.in. do Torunia, Włocławka, Radomia, Kielc, Częstochowy, Kalisza, Bytomia, Wrocławia i Opola (B. Kostrzewski 1951b; Wystawy objazdowe 1951).

W oparciu o publikowane sprawozdanie z działalności Muzeum autorka podaje (s. 109), że otwartą 16 grudnia 1945 r. wystawę stałą odwiedzała niewielka liczba osób – otóż ja natomiast wyczytałem, że jeszcze w tym roku liczba zwiedzających wynosiła do 120 osób dziennie (Otwarcie Muzeum 1945), natomiast w ciągu 1946 r. przekroczyła znacznie 20 000 osób (B. Kostrzewski 1946, s. 103), dokładnie były to 22 024 osoby (Frekwencja 1947), aczkolwiek podawana jest też liczba 21 962 osób (J. Wrzesiński 2009, s. 82). Moim zdaniem trudno owe dane uznać za obraz niewielkiej frekwencji. Jeśli natomiast chodzi o publikowanie przez pracowników Muzeum artykułów popularnonaukowych, notatek o tematyce związanej z archeologią (s. 111–112), to oprócz „Z otchłani wieków” należało jeszcze wymienić „Dawną Kulturę”. Choć owo czasopismo istniało tylko przez 3 lata (1954–1956), to ukazały się w nim publikacje przygotowane przez pracowników Muzeum.

Znany niemiecki archeolog, to Gustaf Kossinna, nie „Kossina” (s. 113). Mogę jeszcze dodać, że powojenna działalność oświatowa, zwłaszcza wystawiennicza, Muzeum Archeologicz-

nego w Poznaniu nie tylko nie odbiegała znacząco od stosowanej w muzeach europejskich (s. 114), lecz często była od niej wyraźnie lepsza (np. T. Malinowski 1958a i 1964).

Jeśli chodzi o literaturę, to autorka – pomijając 4 nazwiska – posługuje się w 32 przypisach 24 razy sprawozdaniami z działalności najpierw Muzeum Prehistorycznego, potem Archeologicznego w Poznaniu w latach 1945–1956 i 1959 (brak lat 1957 i 1958). Szkoda, że nie sięgnęła – realizując swoje zamierzenie – do innych publikacji, bardziej obrazowo przedstawiających działalność oświatową (czy też edukacyjną) Muzeum. Szkoda też, że odwołuje się w jednym przypadku (przypis 17) do skryptu Z. Pawłowskiej, znajdującego się w Bibliotece Naukowej Muzeum Archeologicznego w Poznaniu, a zatem praktycznie bardzo trudno dostępnego, zwłaszcza dla ewentualnych czytelników spoza Poznania. Zamiast tego mogła wskazać inną, opublikowaną pracę wymienionej autorki (Z. Pawłowska 1974).

Recenzowany artykuł nie ma w tekście ilustracji, które mogłyby obrazować wywody autorki, aczkolwiek ilustracje występują w opracowaniu opublikowanym w tejże książce a poświęconym edukacji szkolnej i akademickiej Józefa Kostrzewskiego

(A. Prinke 2016). Natomiast poza tekstem autorki znajdują się tablice VII–X, pokazujące rozmaite sytuacje związane z prof. Józefem Kostrzewskim, ale absolutnie nie mające odniesienia do recenzowanego artykułu. Szkoda, gdyż istnieje wiele fotografii – w tym publikowanych w niektórych podawanych przeze mnie pozycjach bibliograficznych – jakie odnoszą się do powojennej działalności oświatowej Muzeum Archeologicznego w Poznaniu. Wiem też o tym, że znajdują się one w archiwum fotograficznym tego Muzeum.

Pora na krótką refleksję odnoszącą się do recenzowanego artykułu, chociaż poczynione przeze mnie uwagi są bardzo obszerne. Otóż jestem przekonany o tym, że prof. Józef Kostrzewski zasługuje na poważniejsze potraktowanie w zakresie jego działalności muzealnej po II wojnie światowej, niż przypisywanie mu – o czym przecież mówi autorka, co już podkreślałem – osiągnięć będących w istocie dorobkiem jego syna Bogdana Kostrzewskiego. Żałuję, że recenzowany artykuł ukazał się w książce w dużym stopniu poświęconej Profesorowi, jako współzałożycielowi Uniwersytetu Poznańskiego.

WYKAZ CYTOWANEJ LITERATURY

- Chrzanowski B.
1927 Kurs nauczycielski z prehistorji, „ZOW”, R. 2, s. 62–63.
Cykl wykładów
1946 Cykl wykładów publicznych z prehistorii, „ZOW”, R. 15, s. 46–47.
Frekwencja
1947 Frekwencja zwiedzających Muzeum Prehistoryczne w Poznaniu, „ZOW”, R. 16, s. 27.
Grabski T. I.
2014 Działalność profesora Józefa Kostrzewskiego w Muzeum Wielkopolskim, „FAP”, t. 50, cz. 1, s. 147–162.
Hensel W.
1946 Muzea, „ZOW”, R. 15, s. 66–68.
Kaczmarek J.
2007 Historia Muzeum, [w:] Przybył M. (red.), *Muzeum Archeologiczne w Poznaniu. Historia i współczesność*, Poznań, s. 9–19.
Kostrzewski B.
1946 Odbudowa Muzeum Prehistorycznego w Poznaniu, „ZOW”, R. 15, s. 102–105.
1947 (B. K.) Popularyzacja prehistorii, „ZOW”, R. 16, s. 115.
1948 (B. K.) Muzea prehistoryczne realizują hasło upowszechniania wiedzy, „ZOW”, R. 17, s. 187.
1948a (B. K.) Prehistoria na rejonowych konferencjach nauczycielskich, „ZOW”, R. 17, s. 159.
1950 *Sztuka przedhistoryczna w pierwszych formacjach rozwoju społecznego. Przewodnik po wystawie objazdowej*, Poznań.
1950a (B. K.) Wystawy objazdowe, „ZOW”, R. 19, s. 185–186.
1951 *Rzemiosło w pradziejach Słowiańszczyzny*, Poznań.
1951a (B. K.) Wystawy objazdowe, „ZOW”, R. 20, s. 171.
1951b (B. K.) Dalsze sukcesy wystawy objazdowej „Sztuka przedhistoryczna”, „ZOW”, R. 20, s. 63–64.
1952 *Pradzieje Pomorza*, Poznań.
1952a *Pradzieje Śląska. Przewodnik po wystawie archeologicznej*, Bytom.
1952b Wystawy objazdowe Muzeum Archeologicznego w Poznaniu, „AR”, R. 4, s. 303–304, 311–314.
1953 (n. i.) Muzeum na ulicy, „ZOW”, R. 22, s. 242–243.
1955 (B. K.) Nowa wystawa objazdowa Muzeum Archeologicznego w Poznaniu, „Dawna Kultura”, R. 2, s. 254.
1957 Sto lat działalności Muzeum Archeologicznego w Poznaniu, „FAP”, t. 7, s. 1–30.
1957a *Pradzieje Ziemi Lubuskiej. Przewodnik po wystawie objazdowej*, Poznań.
Kostrzewski J.
1927 *Katalog wystawy zabytków przedhistorycznych ze zbiorów prywatnych urządzonej w Dziale Przedhistorycznym Muzeum Wielkopolskiego*, Poznań.
1929 Czego nauczyć nas może zbieranie skorup przedhistorycznych?, „ZOW”, R. 4, s. 66–72.
1935 *Przewodnik po Dziale Przedhistorycznym Muzeum Wielkopolskiego*, Poznań.
1947 90 lat w służbie nauki i narodu, „ZOW”, R. 16, s. 117–121.
1970 *Z mego życia. Pamiętnik*, Wrocław–Warszawa–Kraków.
Kowiańska-Piaszykowa M., Kurnatowski S.
1954 Kurhan kultury unietyckiej w Łękach Małych, pow. Kościan, „FAP”, t. 4, s. 43–76.
Malinowska M., Malinowski T.
2001 *Skorowidze zawartości 25 roczników czasopisma „Z otchłani wieków” 1926–1959*, Lublin.
Malinowski T.
1958 Niektóre zagadnienia polskiego muzealnictwa archeologicznego, „ZOW”, R. 24, s. 359–363.
1958a Uwagi o niektórych francuskich wystawach archeologicznych, „ZOW”, R. 24, s. 189–198.
1963 Nowe sposoby wystawiennicze Muzeum Archeologicznego w Poznaniu, „FAP”, t. 13, s. 338–345.
1964 Informacje o jugosłowiańskich wystawach archeologicznych, „ZOW”, R. 30, s. 236–247.
1967 Wystawa stała Muzeum Archeologicznego w Poznaniu, „FAP”, t. 15, s. 206–229.
2015 Uwagi odnoszące się do publikacji poświęconej profesorowi Józefowi Kostrzewskiemu, „MSROA”, t. 36, s. 311–315.

- 2016 Moje wspomnienia o profesorze Józefie Kostrzewskim, [w:] Rybicka M. (red.), *Nasi mistrzowie*, Rzeszów, s. 217–228.
- Nowak L.
- 1948 Prehistoria na rejonowej konferencji nauczycielskiej w Dubinie, w pow. rawickim, „ZOW”, R. 17, s. 88–89.
- Od redakcji
- 1926 Od redakcji, „ZOW”, R. 1, s. 1–3.
- Otwarcie działu
- 1935 Otwarcie działu zabytków przedhistorycznych w Muzeum Śląskim w Katowicach, „ZOW”, R. 10, s. 98–99.
- Otwarcie Muzeum
- 1945 Otwarcie Muzeum Prehistorycznego w Poznaniu, „ZOW”, R. 14, z. 9–12, s. 46–47.
- Pawłowska Z.
- 1974 Realizacja tematyki archeologicznej w programach nauczania szkół podstawowych na przykładzie współpracy z Muzeum Archeologicznym w Poznaniu w latach 1952–1967, „FAP”, t. 24, s. 224–234.
- Popularyzacja
- 1947 Popularyzacja prehistorii, „ZOW”, R. 16, s. 88.
- 1948 Popularyzacja prehistorii, „ZOW”, R. 17, s. 59, 120.
- Prinke A.
- 2016 Droga do wielkości: Józefa Kostrzewskiego edukacja szkolna i akademicka (1891–1918), [w:] Pihan-Kijasowa A., Konieczka-Śliwińska D. (red.), *Nie zgaśnie pamięć o Waszej pracy. Założyciele Uniwersytetu Poznańskiego*, Poznań, s. 77–104.
- Reorganizacja
- 1949 Reorganizacja muzeów regionalnych na Ziemi Lubuskiej, „ZOW”, R. 18, s. 57.
- Reyman T.
- 1948 Na zakręcie. (Muzeum Prehistoryczne w Poznaniu w nowej szacie), „ZOW”, R. 17, s. 141–147.
- Sprawozdanie
- 1928 Sprawozdanie z II kursu prehistorji polskiej dla nauczycielstwa szkół powszechnych i średnich, „ZOW”, R. 3, s. 32–35.
- Szczepański B.
- 1953 Z działalności Koła Miłośników Archeologii przy PLP I w Poznaniu, „ZOW”, R. 22, s. 117–118.
- 1957 O upowszechnienie archeologii, „ZOW”, R. 23, s. 65–68.
- Śmigielski W.
- 1959 Wykaz nabytków Muzeum Archeologicznego w Poznaniu w roku 1956 i 1957, „FAP”, t. 10, s. 256–286.
- Trzydniowy
- 1927 Trzydniowy kurs z prehistorji polskiej dla nauczycieli szkół powszechnych, „ZOW”, R. 2, s. 15–16.
- Wrzesiński J.
- 2009 150 lat popularyzacji archeologii w Poznaniu, [w:] Brzostowicz M. (red.), *Archeologia polska i jej czasy*, Poznań, s. 71–102.
- Wystawa
- 1926 Wystawa zabytków przedhistorycznych, „ZOW”, R. 1, s. 16.
- 1927 Wystawa zabytków przedhistorycznych, „ZOW”, R. 2, s. 31.
- Wystawa wykopalisk
- 1936 Wystawa wykopalisk z Biskupina, „ZOW”, R. 11, s. 93.
- Wystawy objazdowe
- 1951 Wystawy objazdowe, „ZOW”, R. 20, s. 139–140.
- Znaczenie
- 1948 Znaczenie i ochrona zabytków przedhistorycznych, „ZOW”, R. 17, s. 87.
- I Zjazd
- 1927 I Zjazd Prehistoryków Polskich, „ZOW”, R. 2, s. 16.